

Sait Çetinođlu: Bir Dersim Ansiklopedisi ve Ermeni Kùltür Envanteri Olarak: Dersim ve Ermeniler

Posted on 10/06/2026

Tarihi Ermenistan'ın Batıdaki uç bölgesi, kadim yerleşim yeri Dersim'in Ermenilik ve Alevilik ekseninde irdelendiği Diran Lokmagözyan'ın Dersim Ve Ermeniler incelemesi yöntemi ve kullandığı kaynaklar yönünden alanında ilk eser olması bakımından önemli bir çalışmadır.

Diran Lokmagözyan çalışmasıyla, tarihi, coğrafi, sosyal, etnografik bir atlas olarak Dersim'in anatomisini çıkararak anlaşılır bir dille okurlarıyla paylaşır.

Türkçe kaynaklardan ziyade yabancı seyyahların gözlemlerine yer vermesinin yanında yaşadıkları coğrafyaya aşık Ermeni tarihçileri, araştırmacıları ve gözlemcilerinin Türkçede olmayan kaynakları kullanması çalışmaya bambaşka bir özellik katmış, Dersim gizeminin anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Dersim araştırmalarından geniş bir özet sunup, bunları yorumlayarak, Dersim'in Ermenilik ve Alevilik ekseninde yoğrulma sürecini gözler önüne serer.

Her ne kadar Dersim'in son iki yüz yılına odaklanmış olsa da Dersim'in arkeolojisi olarak okunmasında sakınca yoktur. Dersim'in etnik kökeninin irdelenmesi derinlikli bir kültürel arkeolojik kazı çalışmasıdır.

Çalışmayı, Dersim Ermeniliğinin envanterinin çıkarılması olarak da tanımlayabiliriz. Bu bakımdan Diran Lokmagözyan'ın bu çalışması, yine alanında tek olan, Sevan Nişanyan'ın Ankara'nın Dođusundaki Türkiye/ Eastern TurkeyA travellers Handbook çalışmasının - özellikle kitabın İngilizce bölümü - tamamlayıcısı olarak nitelendirmek de mümkündür. Tarihin derinliklerinden günümüze ulaşan ritüellerin, toplumsal ilişkilerin, kurumların

yorumlanması günümüz ilişkilerini anlamlandırır. Bunlar bir anlamda Dersim ile Ermenilerin koparılamaz bağına anlamamızı sağlar.

Ayrıntılı içeriği, Dersim ile ilgili bir çok soruya cevap olarak, bir ansiklopedi formunda hazırlanmış olduğunu söylemek yanlış olmaz. Sorular ve cevaplar birçok bakımdan düşündürücü olduğu kadar da ufuk açıcudur.

Herkesin çok şey bildiğini zannettiği coğrafyanın üzerine kalem oynatmak zordur. Diran Ahparikin kolaylıkla bu zorluğun üstesinden geldiğini söyleyebiliriz. Hele ki bu coğrafya, iki Ermeni komutanın Bizans İmparatorluğuna yükseldiği bir coğrafyaysa...

Ayrıca yerleşim yerlerinin tamamına yakını Ermenice olup Ermeniden eser kalmamış acı tarihini ve coğrafyasını yazmak da kolay değildir.

Sadece son 150 küsur yıl zarfında bu coğrafyada 3 büyük cebri Müslümanlaştırma ve kitlesel imha dalgası yaşanmıştır. 1894-96 Abdülhamit kırımları, 1915 Soykırımı ve 1937-38 Dersim soykırımında kitleler halde katledilmelerinin haricinde, hayatlarını kurtarmak amacıyla önemli oranda Ermeni, Alevi, Süryani vs. ihtida yoluna gitmiştir. Genelde Hıristiyanlar ve özellikle de Ermenilerin, en çok baskı ve takibata uğrayanlar olduklarından dolayı, Dersim bölgesindeki Ermeniler özellikle 1937-38 olaylarından sonra, sayılarının da son derece azalmış olup, manastır ve kiliselerin ayakta kalmamış, soyulmuş ve din adamlarının katledilmiş olduğu bir ortamda, birlikte yaşadıkları farklı Alevi aşiretlerinin arasına katılıp, onların inancını benimseyerek, tabiri caizse 'araziye uy[ulmuş]' bir bölgeden söz ediyoruz. Alevilerin hümanist ve aşırılıktan uzak inançları da tabii ki bu açıdan olumlu katkı yapmış, farklı bölgelerde aynı şekilde ihtida edip, Türk veya Kürt Müslümanların çevresinde hayatta kalmayı başarmış olan Ermeniler ise büyük zorluklar yaşamış, her şeye rağmen "Gâvur" olmaktan kurtulamamışlardır. Lâkin bunu, Dersim bölgesinde hayatlarını sürdüren Ermenilerin tamamen sorunsuz, dikensiz gül bahçesinde yaşamış oldukları şeklinde yorumlamak da yanlıştır. Burada da sorunlar olmakla birlikte, diğer bölgelerle kıyasladığımızda, karşımıza farklı bir tablo çıkmaktadır. Ermenilerin ihtida edip, Aleviliği seçmesini, aslında ehven-i şer bir durum olarak kabul etmek gerekir. Bu dönüşüm, dini baskılar ve takibatlardan tamamen kurtulmak manasına gelmemekteydi. Çünkü Hıristiyan-

Ermenilikten kurtulanlar, hem Osmanlı, hem de cumhuriyet döneminde Aleviliğin de hoş kabul edilmediğinden dolayı, bu sefer de Alevi takibatlarına maruz kalmakta[dır]. Zor karşısında gönüllü ihtidanın pek işe yaramadığını rahatlıkla söylemek mümkün.

Dersimle ilgili çalışmalar yapmış tanınmış bilim insanlarını Dersim hakkında yaptıkları araştırmalardaki yazıların kronolojik sıralanışı bir anlamda Dersim Ermeniliğinin tarihi olduğu kadar coğrafyasının anlaşılmasını kolaylaştıran bir etmendir. Günümüz inançlarının kadim köklerinin ayrıntılı olarak sunulduğu, inanç sistemlerinin gizini çözüp anlaşılmasını sağlaması yanında, etnik kökene de göndermeler yapar, Hovhannes Kasbaryan'ın çalışmasının örneklerinden yaptığı çıkarsamalar kuşkuyla yer bırakmayacak bilgiler içermektedir:

Dersim'deki Halvori, Garmir Vank (Kızıl Kilise), Yergayn Inguzig (Ergan) ve diğer Ermeni manastırlarında XV-XVI yüzyıllarda istihsal edilmiş olan elyazması dini kitaplardan bir demet sunarak, bu kitapların kolofonunda bulunan verilerden de kısımlar alıntılanmakta, Dersim'deki manastırları ve eski eserleri sıralayarak, bunlarla ilgili bilgiler Ermeni unsurunun varlığını kanıtlayan verilerdir.

Özellikle Türkçede olmayan Yerevanyan'ın Çarsacak Ermenileri Tarihi (Boston 1956) eserinden verdiği örnekler yakın tarihin eleştirisi olduğu kadar, yakın tarihi aydınlatıcıdır. 1915 Soykırım Sürecinde bölgede etkin olan L. Lüleciyan'ın anlatımlarını paylaşarak, dönemi mercek altına alır, politik durumu özetler.

1915 Soykırımı sürecindeki Ermeni- Kızılbaş/alevi ilişkilerini de mercek altına alır. Kovtunlu Murad ve Kürt- Ermeni işbirliğine ilişkin veriler yakın dönem ilişkilerini aydınlatıcı olduğu kadar yol göstericidir. Bölgede Ermenilerin korunması ve kurtarılması eylemlerine de ışık tutar: Bu dönemde çok sayıda Ermeni, Dersimlilerin desteğiyle Sebuh ve Murat tarafından kurulmuş olan "bir Ermeni, bir altın" programı dâhilinde Erzincan'a getirilir. Ermeni-Kürt işbirliği, Kürtler ve Murat paşa arasındaki görüş ayrılığı nedeniyle gerçekleşmez.

Örnekler önemli bir gerçeği doğrular niteliktedir. Yerevanyan, Dersim’de yaşayan ve Alevi veya Kızılbaş olarak anılan topluluğun gerçekte Ermeni olup, Kürt ismi altında takiye yapmış olmakla birlikte kan, inanç ve gelenekler açısından Ermeni kalmış olduğunu belirtip, bu iddialarını desteklemek amacıyla bu toplum tarafından uygulanan eski Ermeni adet ve geleneklerini saymaktadır. Halaçyan’ın ünlü ve önemli Dersim çalışmasından örnekler Dersim’in kökenlerinin aydınlatıcısıdır. Halaçyan’ın incelemelerinden çıkardığı cesur sonuç önemlidir: Dersim Alevi toplumunun en azından belli bir kesiminin etnik olarak Ermeni olduğu varsayımını bir olgu olarak kabul edebileceğimizi kanıtlamaktadır. Bu konuyla ilgili en belirgin kanıt ise, yine Halacyan tarafından belirtildiği gibi, Dersim’in isimlendirilmesiyle ilgili anılan ve 1604-1606 yıllarında Kızılkilise manastırının başrahibi olduğu bildirilen Der Simon tarafından yazılmış ve bu manastıra ismini vermiş olan Kızıl İncil’in kolofonunda Dersim Ermenilerinin Kürtleşme sebeplerinin anlatılmasıdır.

Halacyan tarafından Khındzori köyünde kaydedilen 674 tarihli bir mezar taşını ise, en eski Ermeni izlerinden biri olarak kabul edebiliriz.

Diran Lokmagözyan’ın, kendi gözlemlerini de eklemesi çalışmaya daha özgün bir nitelik kazandırmış, günümüz Dersim’ini anlamlandırmış, yoğun kültürel erozyona dikkat çekmiştir. Ermeni Uygarlığının yok edilmesini hedefleyen define arayıcılığının bölgede yaptığı tahribatın özellikle körüklendiğini düşünmek için yeterince veri sunar. Yoğun tahribatın Dersim’in Ermeni hafızasını yok etme işlevine dair yeterince argüman ve kanıt sunulmaktadır:

Şimdi, hazine bulmak ümidiyle mezar soymakla meşguller. Bu işi o denli ilerletmişler ki, artık kendi mezarlarını dahi soymaya başlamışlar. Almanya’dan izne gelmiş olan köyün eski sakinlerinden biri, altın dişlerini sökmek için kendi ninesinin mezarının dahi açılmış olduğundan şikâyet etmekteydi.

Yolda giderken, teyzeyle sohbet etmeye başladık. Kendilerini açıkça Ermeni olarak tanımlayan bir ailenin üyesi olarak, Ermeni olduğunu kesinlikle inkâr ediyor ve kendisini “Alevi-Müslüman” olarak tanımlıyordu. Köyde, teyzenin öz oğlu olan 30 yaşlarında bir genç, kendisini açıkça Ermeni olarak takdim edip, annesinin de Ermeni olduğunu, fakat bunu

gizlediğini söylüyordu. Tüm çabalarımız boşunaydı, “Alevi- Müslümanlığından” taviz vermedi. Sadece, aramızdakilerden biri haç çıkardığında, bir anlığına gözlüklerini çıkartarak, belli etmeden yaşlı gözlerini sildi. Bu teyzenin 10-12 yaşlarındaki torunu ise kendisini ne Ermeni, ne Kürt, ne de Zaza, doğrudan Türk olarak kabul etmekteydi.

Şuurun ortadan kalkma durumu, olarak tanımladığı olgu ile birlikte, insan kırımından sonra gelen kültür kırımının altını çizer.

İnceleme, günümüzde hemen her Dersimlinin kimliği ve inancını kendi düşünce şekline göre ifade ettiği ve bir kimlik ve inanç karmaşasının hüküm sürdüğü Dersim bölgesi için ufuk açıcı olduğunu kalın çizgilerle belirtip sözümüzü bitirelim.

Diran Lokmagözyan, Dersim Ve Ermeniler, Pirgiç Yayınları, İstanbul 2020